
Literatuurstudie

kernenonderzoek

Inhoudstafel

Inhoudstafel	2
1. Wat is leefbaarheid?	3
2. Wat is de rol van voorzieningen binnen de leefbaarheid van een dorp?	5
3. Waarom verdwijnen voorzieningen?	10
4. Conclusies	11
5. Literatuurlijst	13

1. Wat is leefbaarheid?

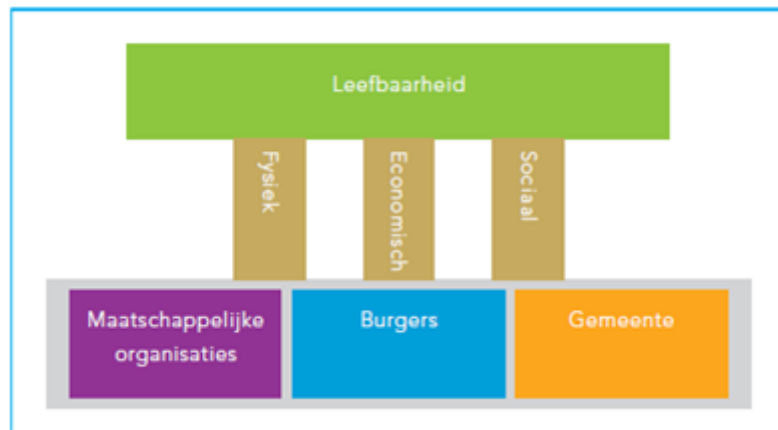
Het begrip leefbaarheid is niet eenvoudig te duiden. Het is complex en veelomvattend.

Centraal staat bij veel auteurs het **belevingsaspect en de appreciatie** door bewoners. De VROM definieert bijvoorbeeld leefbaarheid als de mate waarin de leefomgeving aansluit bij de voorwaarden en de behoeften die er de gebruikers eraan stellen. Leefbaarheid is dan in welke mate een groep gebruikers, c.q. buurtbewoners, de match tussen hun verwachtingen en hun fysieke en sociale omgeving ervaren. Ook Thissen stelt dat de kern van leefbaarheid eigenlijk betrekking heeft op de relatie tussen bewoners en hun omgeving; en bij uitbreiding op de beoordeling daarvan door de bewoners.

- Een probleem is dat die verwachtingen verschillen van buurt tot buurt, en tussen bewoners onderling. Wat voor de ene bewoner leefbaar is, hoeft dat voor een andere bewoner niet te zijn. Levensstijl en waardenpatroon van bewoners zijn dan minstens even belangrijk als het aantal winkels of de uitrusting van de woningen.
- Een tweede complicatie is dat er ook andere gebruikers zijn dan enkel bewoners, en niet alle bewoners evenzeer gebruik maken van hun buurt. Bodd en Hofman bijvoorbeeld maken daarom een indeling in 'gebruikers' en 'bewoners'.
- Thissen stelt tenslotte dat het begrip leefbaarheid niet alleen gecompliceerd begrip is, maar ook normatief geladen is en daarom politiek wordt ingezet, zeker wanneer het gaat over gepercipieerde leefbaarheid.

Naast die beleving en appreciatie, maakte Thissen ook onderscheid in drie vormen van **makkelijker meetbare leefbaarheid**: een fysieke, een economische en een sociale pijler.

- Tot de fysieke pijler behoren de kwaliteit van de woning, de woonomgeving, de infrastructuur van de wijk en ook het aantal tastbare voorzieningen in een bepaalde woonomgeving.
- Bij de economische pijler gaat het over de welvaart van de bewoners en de economische positie. Werkgelegenheid en bereikbaarheid kunnen hieraan al dan niet een bijdrage leveren.
- De sociale pijler tenslotte bestaat uit welzijn, zorg voor elkaar, de veiligheid en sociale cohesie binnen een wijk, buurt of dorp. Ook bevolkingsopbouw- en samenstelling behoren hiertoe.

Bron: leefbaarheid begrepen p 181

Door Thissen en Fortuijn werden die meetbare dimensies vertaald in een drietal deelkenmerken, namelijk

1. sociale infrastructuur (culturele, sportieve, horeca, financiële, gezondheids-, handels-, onderwijsvoorzieningen en de bereikbaarheid ervan),
2. de ruimtelijke aantrekkelijkheid (identiteit, kwaliteit) en
3. sociale cohesie (betrokkenheid, samenhang).

Specifiek voor leefbaarheid in een plattelandscontext, werd in Nederland een leefbaarheidsbarometer opgesteld, gebaseerd op vier dimensies (de drie bovenstaande, en de belevingsdimensie), die uiteindelijk resulteert in dorpsprofielen die men onderling kan vergelijken:

- Wie woont er en hoe ontwikkelt de bevolkingssamenstelling?
- Hoe ziet de leefomgeving er sociaal, cultureel en fysiek uit?
- Wat is de sociale infrastructuur en sluit deze aan bij de bevolkingssamenstelling?
- Hoe wordt de leefbaarheid ervaren, sluit deze aan bij de voorwaarden en behoeften van de inwoners?

2. Wat is de rol van voorzieningen binnen de leefbaarheid van een dorp?

Een belangrijke aanleiding voor leefbaarheidsdebatten rond kleinere kernen vormt het afkalven van het voorzieningenniveau, zowel voor winkels, zorg, onderwijs of welzijn. De sluiting van de laatste dorpswinkel, bushalte of school doet geregeld het debat opleven. Een populaire veronderstelling is dat een dorp zonder school minder leefbaar zou zijn. Maar ook meer algemeen wordt de directe aanwezigheid van voorzieningen binnen een dorp vaak beschouwd als uitermate bepalend voor de leefbaarheid ervan.

Literatuuronderzoek van leefbaarheidsstudies nuanceert nochtans het belang van een directe aanwezigheid van voorzieningen. Ze vormen slechts één dimensie van leefbaarheid, de meeste bewoners vinden de kwaliteit en bereikbaarheid ervan belangrijker dan de aanwezigheid in de kern zelf, en uiteraard moeten de voorzieningen aansluiten op de verwachtingen van bewoners. Zo worden scholen niet louter op basis van nabijheid gekozen, is men niet altijd bereid om meer te betalen bij een plaatselijke kruidenier dan in de supermarkt even verder, en ervaren ancients en nieuwkomers de verdwenen bibliotheekpost in een dienst in de wijk compleet anders.

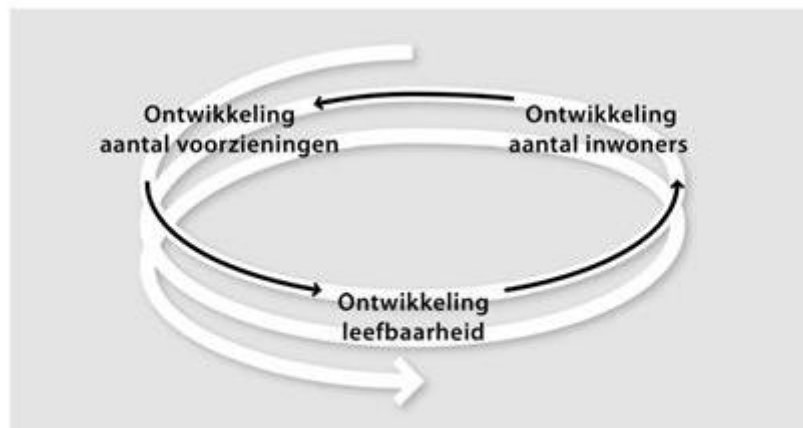
Binnen de provincie West-Vlaanderen zijn de leefbaarheidsonderzoeken, gevoerd in de Westhoek en de dorpen tussen de Leie en de Schelde, gekend. Ook in Nederland is reeds heel wat onderzoek gevoerd naar leefbaarheid van dorpen, zowel in Groningen als in Zeeland, Brabant, Drenthe,...

Uit deze verschillende onderzoeken komt naar voren dat de leefbaarheid van dorpen niet per se afhangt van voorzieningen. Dick Van der Wouw toonde in Borsele en Sluis zelfs een opmerkelijk verschil aan tussen de 'meetbare' en ervaren leefbaarheid: in dorpen waar minder voorzieningen waren, heerste net grotere tevredenheid. Iets wat haast al die onderzoeken bevestigen, is het belang van (regionale) bereikbaarheid van voorzieningen. In Noord-Groningen bleek leefbaarheid vooral samen te hangen met de sociale cohesie: de buurtcontacten, een hechte gemeenschap en deelname aan activiteiten in de omgeving zijn bepalend voor de tevredenheid over diezelfde omgeving.

Een belangrijke benadering over de rol van voorzieningen bij leefbaarheid vinden we terug bij Thissen. Hij stelt dat bij lokale voorzieningen en leefbaarheid nog te vaak wordt uitgegaan van een historische werkelijkheid, die niet meer bestaat. Toegenomen welvaart, groeiende automobilititeit, andere landbouweconomie, schaalvergroting in de dienstverlening en toegenomen individualisering hebben de functie van het platteland gewijzigd. Het vroegere autonome dorp waarbij de meeste voorzieningen zeer plaatselijk beschikbaar waren en men een leven lang onder de kerktoren kon blijven, bestaat niet meer. Vreemd genoeg ging met de schaalvergroting in economie en dienstverlening ook een schaalverkleining gepaard: de woning en de directe woonomgeving zijn steeds belangrijker geworden. Het dorp verloor enkele functies als tewerkstellingscentrum, onderwijsplek, maar werd wel in één of twee functies versterkt: de woonfunctie en de recreatiefunctie. Bij de overgang van een autonoom

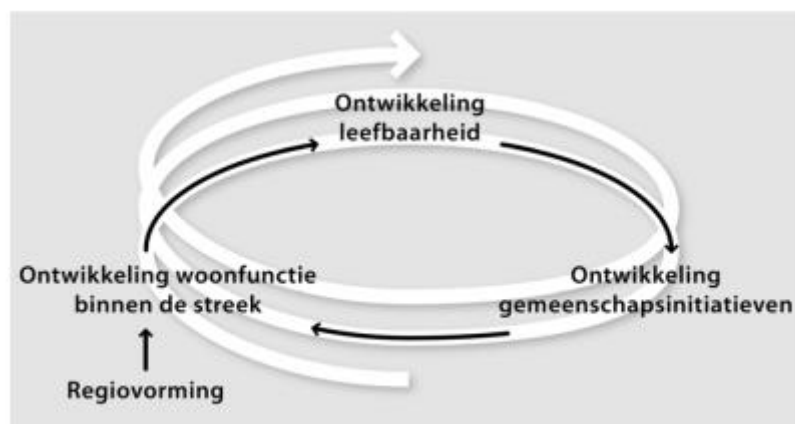
dorp naar een woondorp gingen de kwaliteiten als rust, stilte, uitzichten, wandelpaden en evenementen een belangrijke rol spelen.

Thissen geeft aan dat in leefbaarheidsdebatten nog te vaak wordt teruggegrepen naar het autonome dorp als referentiepunt. In een autonoom dorp hing het aantal voorzieningen rechtstreeks af van het aantal inwoners, en kon men oorzakelijke relaties leggen tussen aantal (jonge) inwoners, vervolgens aantal voorzieningen, vervolgens leefbaarheid, en dan weer terug naar aantal inwoners. En had men opwaartse en neerwaartse spiralen van ontwikkeling.

Figuur 1 Het referentiekader van het autonome dorp: de spiraal omlaag

Vanuit het referentiekader van het woondorp hangt het totale aantal inwoners niet samen met leefbaarheid, maar wel de woonfunctie van de buurt: goede woonkwaliteit, lokale betrokkenheid, prima mobiliteitsinsluiting... Dat sluit aan bij andere ruimtelijke megatrends: economische verschuiving van landbouw naar industrie en diensteneconomie, technologische ontwikkelingen zoals de toenemende automobilititeit en het belang van internet en telecommunicatie, demografische ontwikkelingen zoals gezinsverdunding, internationale migratie en suburbanisatie.

Figuur 2 Het referentiekader van het woondorp: de spiraal omhoog

Bodd en Hofmann koppelen leefbaarheid aan de behoeftenloopbaan van bewoners. In het zoeken naar de verbanden tussen voorzieningen en leefbaarheid biedt hun zienswijze een interessant perspectief. Ze gaan ervan uit dat niet elke bewoner evenveel belang hecht aan de buurt. Deze verschillen kunnen uitgedrukt worden in behoeften en wensen, hetgeen dan weer leidt tot leefbaarheid. Bodd en Hoffman onderscheiden vier bewonerstypes, gebaseerd op hun binding met de buurt, hun gebruik van lokale voorzieningen en hun sociale contacten:

- de **community-bewoners** brengen een groot deel van hun leven door in de buurt of het dorp en met andere buurtbewoners. De buurt of het dorp is sterk bepalend voor het welzijn en staat centraal binnen hun maatschappelijke deelname;
- de **leefbaarheidsklanten** maken gebruik van de voorzieningen van de buurt of het dorp als een opstapplaats om ook hierbuiten te groeien. Hun relatie met de omgeving is doelgericht en functioneel en ze kiezen aldus bewust voor het aanbod van deze of gene buurt.
- de **thuisbasis-bewoners** gebruikt de woonplaats enkel als vertrekpunt om elders activiteiten te ondernemen, zoals werken, winkelen en sporten. De buurt draagt nog wel bij aan hun sociale welzijn. Zij stellen hoge eisen aan de directe woonomgeving.
- de **woonpassanten** hebben weinig binding met de buurt of het dorp en maken geen gebruik van de voorzieningen. Voor ontplooiing zoeken zij.

Binnen deze indeling is er een continue dynamiek die bepaald wordt door de levensfase, maar ook door toevallige ontmoetingen en uitwisselingen. Het leven van de bewoners is immers in deze theorie een 'loopbaan van behoeften', met een verschillende rol voor de buurt. En die rol zal ook in sterke mate de beoordeling van de leefbaarheid bepalen: wat voor een senior de ideale woonplek lijkt, is voor een jongere misschien doodsaai; een werkend gezin met jonge kinderen heeft misschien minder behoefte aan lokale winkels. De theorie van Bodd en Hoffman bevestigt enerzijds het belang van de subjectieve beleving van leefbaarheid maar toont anderzijds ook aan dat het afkalven van voorzieningen door de verschillende groepen verschillend zal ervaren worden. Bewoners die daarbij geboren en getogen zijn in het dorp zullen daarbij eerder uitgaan van het traditioneel referentiekader van het autonome dorp in het beoordeling van de leefbaarheid dan diegenen die eerder gericht zijn op de voorzieningen buiten het dorp.

Binnen de leefbaarheidsliteratuur bestaat er een algemene conclusie dat **voorzieningen voor elke kern niet meer haalbaar** zijn, en dat er een groeiend belang is van een regionale schaal en een bereikbaarheid van voorzieningen. Thissen stelt dat er voldoende voorzieningen moeten zijn maar dat vooral de compleetheid op regionaal niveau een belangrijke voorwaarde is voor ruimtelijke keuzevrijheid van de bewoners. Hij bepleit een regionale benadering om lokale potenties van dorpen en steden te ontwikkelen, en daarbij oog te hebben voor hun regionale verbondenheid en bereikbaarheid. Hospers, Kruidhof en Van Lochem benadrukken evenzeer dat lokale beschikbaarheid van voorzieningen vervangen is door regionale bereikbaarheid. Te vaak nog heerst er 'dorpisme', de neiging om te blijven denken in dorpsdimensies, terwijl de wereld rondom veranderd is. Dorpisme en kerktorenpolitiek leiden tot symptoombestrijding. Voorzieningen voor elke kern zijn niet steeds haalbaar en zijn vaak te klein om kwaliteit te bieden. Binnen de provincie West-Vlaanderen is er in de jaren negentig gestart met leefbaarheidsonderzoeken en -initiatieven. In samenwerking met de universiteit van Amsterdam werd een dorpenstrategie ontwikkeld, met een regionaal voorzieningenaanbod werd gekoppeld aan een strategie voor vervoersafhankelijkheden: de bereikbaarheid werd niet gedefinieerd als een probleem van dorpen, maar van bepaalde groepen bewoners. Autobezit, en de betaalbaarheid ervan, vormt een belangrijke factor voor levenskwaliteit in plattelandsgebieden.

Thissen stelt dat in woondorpen **gemeenschapsinitiatieven** kunnen worden opgevat als tekenen van vernieuwende sociale vitaliteit. Het gaat om de open, actieve, betrokken houding van bewoners tegenover veranderingen, waarbij ze zelf bijdragen aan de kwaliteit van hun omgeving. De beperkte ruimtelijke schaal van een wijk vormt een gunstige context voor het nemen zo'n verantwoordelijkheden, die heel vaak in de sfeer van dienstverlening zitten. Die initiatieven variëren van vrij grote experimenten als de ervaringsgerichte school De Sterrebloem in Meigem, opgestart door ouders uit de regio, tot eerder bescheiden acties als een dorpskrant, gezamenlijk autovervoer of een internetsite over het dorp. Voor sommige voorzieningen kan dus een civic entrepreneurship een oplossing bieden. Dergelijke initiatieven dragen op hun beurt weer bij tot de verdere ontwikkeling van de woonfunctie van het dorp; ze stimuleren plaatselijke sociale samenhang en de trots op het dorp. Er worden vier voorwaarden opgesomd voor deze gemeenschapsinitiatieven:

- In eerste instantie moet er sprake zijn van een goede woonkwaliteit en ruimtelijke kwaliteit van de omgeving.
- Daarnaast is het cruciaal een ontmoetingsplek te hebben in het dorp waar mensen elkaar kunnen ontmoeten om zo gemeenschapsinitiatieven te kunnen doen ontstaan.
- Een derde voorwaarde is dat er sociaal kapitaal onder de bewoners aanwezig dient te zijn en bewoners met grote netwerken.
- Een laatste voorwaarde is dat het proces van identiteitsverandering van het dorp kan gevolgd worden door de bewoners – anders grijpt men bij verandering reflexmatig terug naar vroeger.

De West-Vlaamse dorpenstrategie zet voornamelijk in op het creëren van die voorwaarden voor gemeenschapsinitiatieven: verbeteren van ontmoetingsplekken, betrekken van bewoners bij veranderingen, vergroten van de identiteit en fierheid van de buurt. Ook in Onverkende paden, de beleidsstrategie voor de krimpende dorpen in de provincie Zeeland, wordt de maatschappelijke betrokkenheid van dorps- en wijkbewoners gezien als de sleutel voor succes: hoe beter de kwaliteit van een woning en de woonomgeving, des te meer er een lokaal bewustzijn ontstaat dat zorgt voor gemeenschapsinitiatieven.

De basishypothese die leeft bij veel bewoners en politici, is dat een **lokale basisschool** een sleutelvoorziening is voor de aantrekkelijkheid van een dorp. Verdwijnt de school, dan vreest men dat er geen jonge gezinnen meer zullen verhuizen naar de kern, en ontgroening en vergrijzing zullen versterken. Dick Van der Wouw onderzocht de aanwezigheid van scholen, het sociaal weefsel en de demografische evoluties binnen enkele kleine kernen in Zeeland. Zijn onderzoek wijst uit dat dorpen zonder basisschool geen vergrijsde kernen worden, laat staan spookdorpen. Er werd geen afwijkende bevolkingssamenstelling vastgesteld tussen de kernen die een school behielden of verloren. Ook werd de leefbaarheid niet verschillend ervaren door de inwoners van die beiden soorten dorpen. Tissen vergeleek hoe bewoners van dorpen met en zonder school aankijken tegen onderlinge contacten, in welke mate ze actief zijn en een emotionele band hebben met het woonplaats. Hoewel de bewoners op de uitdrukkelijke vraag aangaven dat er een verschil zou zijn, waren de andere antwoorden eigenlijk niet anders bij buurten met en zonder school. Een belangrijke bevinding, bijvoorbeeld in Zeeland, is dat een grote hoeveelheid jonge kinderen absoluut geen garantie is voor het voortbestaan van een dorpschool: de schoolkeuze van de ouders is op meer dan nabijheid tot de eigen woonst gebaseerd. Andere factoren zijn daarbij minstens even bepalend: de kwaliteit van het onderwijs, de werkplek van de ouders, de woonplaats van de grootouders, de aanwezigheid van buitenschoolse opvang of opleidingen... Dat neemt niet weg dat de sluiting van een school traumatiserend werkt.

3. Waarom verdwijnen voorzieningen?

Globale veranderingen zorgen ervoor dat voorzieningen verdwijnen uit dorpen, en dat dorpen aan functies verliezen. De standaardoplossing, namelijk meer woningen te voorzien en zo het draagvlak aan voorzieningen te versterken, werkt daarbij echter niet meer, net omdat ze aan die veranderingen voorbijgaat. De belangrijkste algemene tendensen bij deze transformatie van de kleinere kernen op het platteland zijn:

- **verstedelijking van het platteland:** het platteland wordt meer en meer opgenomen in het krachtenveld van een stedelijk georiënteerde samenleving. Het buitengebied wint door zijn aantrekkelijkheid (grondprijzen, rust, ontsluiting) aan belang als woongebied. De aantrekkelijkheid en kwaliteiten van het platteland beïnvloeden de woningmarkt.
- **schaalvergroting** en sterke wisselwerking tussen stad en platteland door toegenomen mobiliteits- en communicatiemogelijkheden. Afstanden werden minder belangrijk: pendelen naar de stad voor werk, boodschappen of onderwijs is minder een probleem, omgekeerd gebruiken stadsbewoners het platteland intensiever om er te recreëren. De woon- en werkplaats liggen verder uit elkaar, mensen shoppen onderweg. Ook de drempelwaarden voor commerciële voorzieningen maar ook publieke dienstverlening, liggen steeds hoger.
- **schaaldifferentiatie:** burgers hanteren in toenemende mate verschillende referentieschalen, om werk te zoeken, om in te schrijven in onderwijs, om te winkelen, om plezier te vinden.
- **schaalverkleining** van culturele en politieke relaties. De culturele betekenis van de woning is gewijzigd. De burger cocoont in zijn woning, in zijn lokale woondomein en brengt er meer tijd door. Visuele hinder, geur- of lawaaioverlast zal veel meer dan vroeger als storend en bedreigend ervaren worden. De kwaliteit van wonen krijgt steeds meer betekenis en wordt een belangrijk item op de politieke agenda's.

Meer inwoners vormen dus geen oplossing meer, wanneer men voor scholen en winkels steeds hogere drempelwaarden eist. Bewoners hanteren steeds vaker een regionale bril om hun voorzieningen te zoeken: men hoeft niet altijd de school, dokter of winkel om de hoek te hebben. Het beleidsrapport uit de provincie Zeeland stelt dat extra woningbouw ook nefaste effecten kan hebben voor het dorp zelf: meer verstedelijking, meer verkeer. Dorpen concurreren met elkaar om meer bewoners – die immers uit de bestaande regionale woonmarkt komen – Hospers, Kruidhof en Van Lochem spreken van dorpskannibalisme, met als nefast effect leegstand en verpaupering in de verliezende buurten.

4. Conclusies

Leefbaarheid is complex, en is dus niet louter te reduceren tot het inwonersaantal. Het gaat om een appreciatie door bewoners, die op haar beurt gerelateerd is aan het buurtleven, het meetbare aanbod van scholen, winkels en loketten, maar ook aan de identiteit van de buurt. Het is in elk geval wel bestudeerbaar, zo bleek uit internationale studies, het eigen West-Vlaamse Vergelijkend Wijkenonderzoek en een heel pak leefbaarheidsstudies in West-Vlaanderen zelf.

In het midden van de jaren 1990 leek in de Westhoek een groot aantal kleinere dorpskernen er op verschillende vlakken achteruit te gaan: voorzieningen, bevolkingsaantallen en -samenstelling, tevredenheid van bewoners, beeldkwaliteit... Met de hulp van Thissen werd typologie van dorpen ontwikkeld, op basis van demografie en voorzieningenaanbod. Die types bepaalden waar de prioriteiten lagen voor investeringen, het PlusPlan Westhoek zorgde dat die inzet over drie niveaus werd verdeeld:

- Een individuele strategie voor vervoersafhankelijken, vooral via chauffeursdiensten en vrijwilligersnetwerken
- Een lokale aanpak van publieke ruimte en ontmoetingsgelegenheid, via dorpskernvernieuwing en de uitbouw van gemeenschapsinfrastructuur
- Een regionale aanpak van het voorzieningenaanbod en van het streekimago

In 2001 werd die aanpak geëvalueerd, en de focus verlegd naar de investeringen in publieke ruimte. Kwaliteitszorg werd uitgebouwd door een voortraject, met nadruk op projectdefinitie, bevolkingsparticipatie en kwaliteitskamer. Ook werden investeringsprojecten in openbare ruimte beperkt tot de twee soorten stagnerende kernen. Algemeen werd het effect van het verbeteren van de woonomgeving (de zogenaamde 'stenen' hefboom) als bijzonder effectief ervaren.

Buiten de Westhoek werd aanvankelijk minder op dergelijke investeringen ingezet, en meer gezocht naar partnerschappen voor sociale regionale strategieën: sociale verhuurkantoren, intergemeentelijke samenwerkingsverbanden huisvesting, ondernemersnetwerken voor de uitbouw van dorpswinkels en vrijwilligerswerkingen (waaronder Nestor). Ook ging in dezelfde periode meer aandacht naar doelgroepen, zoals bijvoorbeeld jonge bewoners (Leefbaarheidsonderzoek Interfluvium, 2001), jongeren (Blijven of wijken, 2007) en senioren (Leefbaarheidsonderzoek voor de Kust, 2005). Eerder dan in te zetten op een voorzieningen- of mobiliteitsaanbod, legden de leefbaarheidsstrategieën voor jongeren in dorpen andere accenten: aantrekkelijker arbeidsplaatsen in de ruime omgeving, een positiever streekidentiteit, het activeren van lokale jongerenbetrokkenheid. Voor de kust werd dan weer aangedrongen op een doordacht en duurzaam woonbeleid, eerder dan het al goed aanwezige voorzieningenaanbod te sturen.

Een grondige evaluatie van die langzaam gegroeide dorpenaanpak in 2004 leverde positieve resultaten op, zowel kwantitatief als kwalitatief. Wel zijn er nog steeds hardnekkige

leefbaarheidsproblemen in dorpen in de grensregio met Frankrijk, en is er niet altijd een oorzakelijk verband met de maatregelen te bewijzen, want ook niet-betrokken kernen gingen erop vooruit. Ook bleek dat bewoners en hun lokale bestuurders nog steeds blijven uitgaan van het ideaalbeeld van een autonoom dorp, met een eigen school, bakker, winkel en dokter.

Vanaf 2006 werd daarom de 'stenen hefboom' ook in de rest van de provincie West-Vlaanderen gehanteerd: een reglement zorgt ervoor dat ingrepen in de dorpsruimte worden voorafgegaan door een kwalitatief voortraject, waarbij bevolking en een kwaliteitskamer worden betrokken, en een heldere projectdefinitie wordt geformuleerd. In de loop van 2009 werden ook in andere regio's evaluaties gemaakt van de leefbaarheidssituaties en van instrumenten die daarop inwerken, en werd voor het eerst in de regio Brugge-Oostende een leefbaarheidsonderzoek naar dorpen gevoerd. Uit dat laatste onderzoek bleek duidelijk dat er in die regio geen probleem in het voorzieningenaanbod werd ervaren, en dat de focus eerder moest liggen op sociale samenhang. In 2011 ging aandacht uit naar de meest hardnekkige leefbaarheidsproblemen in de grensdorpen van de Westhoek, en werd daar ook ingezet op een andere consumptieve functie van dorpen, namelijk de toeristische-recreatieve waarde van 'charmante dorpen'.

Samenvattend kan daaruit worden gesteld dat de grootste waarde bij het stimuleren van leefbaarheid in dorpen wordt gehecht aan:

- een goed uitgewerkte woonomgeving, die plaats biedt voor ontmoeting;
- een regionaal voorzieningenaanbod;
- nieuwe vormen van sociale samenwerking (belangengroepen, vrijwilligersnetwerken...)
en
- enkele erg diverse maatregelen gericht op specifieke doelgroepen.

5. Literatuurlijst

- Bodd J. en J. Hofman (1999). Thuis in de buurt. Leefbaarheid en de behoeftenloopbaan van bewoners.
- Bulckaert W. (2012). Les onder de kerktoren. hoe overleeft een dorp zonder school, in: KLASSE. nr. 228, pg 10-13.
- Catteeuw K. (2012). Nota dorpenstrategie. Brugge, onuitgegeven document, Provincie West-Vlaanderen
- De Roo N., F. De Rycnk en S. Vandelannoote (1999). De stille metamorfose van het Vlaamse platteland. Brugge, Die Keure
- De Roo N., F. De Rycnk en S. Vandelannoote (2005). Evaluatie leefbaarheidsonderzoek Westhoek in opdracht van de Provincie West-Vlaanderen, Brugge
- Hospers G.J., W. Kruidhof en M. Van Lochem (2013). Dorpen, voorzieningen en ondernemerschap, in: openbaar bestuur. Tijdschrift voor beleid, organisatie en politiek, nr. 3, pg 12-15
- Loopmans M. (s.d.). Plattelandsarmoede: een literatuuroverzicht.
- Provincie Noord-Brabant (2011). Leefbaarheid begrepen. leefbaarheid: feiten in beeld. in PON. kennis in uitvoering. Boxtel, Tielen.
- Provincie West-Vlaanderen (2001). Leefbaarheid in de dorpen tussen Leie en Schelde vanuit het perspectief van jonge bewoners. Samenvatting onderzoeksrapport en beleidsaanbevelingen. Brugge
- Provincie Zeeland (2008). Onverkende paden. uitdagingen voor de provincie Zeeland door de veranderende bevolkingsstructuur. Zierikzee, LnO.
- Provincie Zeeland (2008). Op pad! Reflexen doorbreken om te kunnen anticiperen op de demografische veranderingen in Zeeland. Zierikzee, LnO.
- Ruimte. thema dorp – juli 2013
- Saey P. (1997). Bewonersonderzoek. Leefbaarheidsonderzoek in de plattelandskernen van de Westhoek. Universiteit Gent, vakgroep geografie.
- Thissen F. (2006). Evaluatie dorpenbeleid Westhoek, in: Rooilijn, nr. 2, pg 76-82
- Thissen F. (2006). Leefbare dorpen: van raamwerk tot ontwikkelingsmodel.
- Thissen F. en M. Loopmans (2012). Dorpen in verandering. Tekst n.a.l.v. studiedag
- Thissen F., J.D. Fortuijn, E. Derijcke (2007). Blijven of wijken. De betrokkenheid van jongeren in de Westhoek op hun omgeving. Amsterdam, AMID
- Thissen F., Rozema en Schoneville (2002). Dorpen op waarde geschat, in: Rooilijn, nr. 4, pg. 171 -177
- Van de Wouw D., P. De Kraker en H. Schellekens (2011). Sluit de basisschool: sluit het dorp? De basisschool als hart van leefbaarheid. Middelburg, Zeeuws instituut voor sociale en culturele ontwikkeling
- Van der Wouw D. (2011). Leefbaarheid. Themarapport Sociale staat van Zeeland. Middelburg, Zeeuws instituut voor sociale en culturele ontwikkeling
- Woonstichting Heteren (2007). 1e fase dorpsontwikkelingsplan – onderzoek en analyse. Onuitgegeven rapport.